

УДК 94(477.74-21):35.075.2:079 “1917.03/1917.08”

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ У БЕРЕЗНІ – СЕРПНІ 1917 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»)

Автор досліджує період в історії Одеси пов'язаний зі змінами, що мали місце після падіння царизму. Вивчається період реорганізації Одеського самоуправління в умовах підготовки до демократичних виборів. Головна увага приділяється місцевій газеті «Одесский листок», оскільки це періодичне видання широко висвітлювало як політичні, так і господарські процеси, тому частково розкриває діяльність Одеської міської думи за вказаний період.

Ключові слова: міська дума, Одеса, «Одесский листок», революція.

Початок 1917 р. відзначився бурхливими революційними подіями в Російській імперії, що призвело до змін в політичній системі. Події в Петрограді, викликали різну реакцію населення у віддалених куточках країни. Певним чином революція була для більшості політичних діячів несподіванкою, але все ж таки починають розвиваються нові, небачені для того часу політичні процеси в сфері демократизації життя міста. Монархічне правління в містах замінюється симпатиками нової влади. Поки Тимчасовий уряд готує новий закон про вибори в міські думи, найбільш впливові партії та організації беруть владу у містах в свої руки.

Зі зміною нової влади в країні розпочиналися паралельно зміни в місцевому самоврядуванні. З березня місяця по серпень 1917 р. в Одесі керувала ще стара земська або як її ще називали – цензова дума. Її обирали невеликою кількістю жителів міста заможні мешканці, тому що для всіх

інших існував ценз, котрий обмежував населення в виборчих правах. Більшість населення не думало, що дума представляє інтереси міста і з нетерпінням чекали на оновлення її складу. Тому існування старої цензової думи в тогочасних умовах було неможливим. Враховуючи особливості політичного, господарського та соціального життя місцевого населення, діяльність Одеської міської думи за даний період викликає неабиякий науковий інтерес: По-перше, враховуючи відсутність в історичній науці повноцінної праці, присвяченій дослідженню місцевих органів управління в період Української революції 1917 року. По-друге, особливістю міста Одеси, де боротьба за демократичні ідеали в країні відзначалася значною активністю зумовленою різноманітним етнічним складом населення даного регіону.

Діяльність Одеської міської думи після лютневих подій 1917 р. залишається малодослідженою темою в історичній науці. В основному дослідники вивчали центральний апарат влади та його функції [1] не беручи до уваги ті процеси які відбувалися в віддалених куточках країни. Участь політичних партій та груп у виборчій кампанії 1917 р. в місцеві органи влади досліджував Ю. І. Терещенко [2]. Уваги заслуговує праця Г. Герасименка [3], котрий одним із перших досліджував політику Тимчасового уряду стосовно місцевих органів самоуправління, розглянув питання проведення земської реформи. На думку автора, влада робила все для того щоб стримати процес демократизації земств, зберегти їх в незмінному вигляді і навіть розширити сферу їхнього політичного впливу [3, с. 260].

Російські історики плідно працюють у вивченні подій революції 1917 р. та її наслідків. В муніципальній тематиці окрім політичних, були порушені питання військового, економічного та соціального змісту. Вони охарактеризували проблему ставлення населення до земського самоуправління, показали роль різного роду зібрань таких як з'їзди рад робочих і солдатських депутатів тощо. Це праці Булдакова В. П. [4], Холяєва С. В. [5], Лаврова В. М. [6], та Семянинова В. П. [7].

Окрему групу складають роботи та краєзнавчі нариси присвячені вивченню історії Одеси. Діяльність органів влади в 1917 р. авторами описано поверхнево, відображаються лише певні політичні аспекти. Зовсім відсутня інформація про діяльність міської думи у вирішенні господарських питань міста [8, 9, 10, 11].

У сучасний період, історики все частіше звертаються до розгляду маловідомих сторінок регіональної історії періоду української революції 1917-1921 рр. Про окремі фрагменти діяльності Одеської міської думи згадується у роботі німецької дослідниці Т. Пентер [12]. Значний внесок вже зробили дослідники, які працюють над проблемами української революції 1917 р. на Півдні України – наукові видання Т. Вінцовського [13], В. Бойко [14], І. Дружкової [15], О. Господаренко [16] та інших. Але глибоких наукових розвідок присвячених вивченню діяльності Одеської міської думи в період української революції 1917 року немає, тому потрібне подальше вивчення цієї проблематики. Виходячи зі сказаного, ставимо наступні наукові завдання: визначити інформаційні можливості газети «Одесский листок» та висвітлити суспільно-політичну діяльність цензової думи в управлінні містом.

В Одесі у 1917 р. видавалася велика кількість періодичних видань, сповіщаючи жителів міста найсвіжішими новинами. Найпопулярнішим виданням для одеситів був «Одесский листок», що видавався сім разів на тиждень, видавець з 1917 р. С. М. Навроцька, головний редактор – М. Д. Горяїнова. Газета висвітлювала місцеве і загальноросійське суспільно-політичне життя, публікувала матеріали про діяльність земств, становище селянства, події півдня Росії, питання місцевого самоврядування. «Одесский листок» публікував комерційну інформацію, відстоював політику протекціонізму, вигідну російській буржуазії, був орієнтований на партію кадетів. У рубриці «Одеса. Нове міське управління» та «Одеса. Громадський комітет» друкувалася вся діяльність муніципального управління міста. На

шпальти потрапляла інформація про зібрання, постанови, прийняті резолюції, плани щодо виборів тощо.

Після лютневих подій, політичні партії та різноманітні рухи відзначалися великою активністю в Одесі. Міський голова Б. А. Пелікан виступив 4 березня 1917 р. з закликом до населення та партійних організацій зберігати «спокій та порядок в місті» [17]. Але так не сталося. 7-8 березня декілька найбільш відомих діячів старого режиму були заарештовані – міський голова Б. Пелікан та його заступник Л. Мечников, начальник розшукової поліції Гіршфельд та його помічники. Всього було заарештовано 14 осіб [11, с. 20].

На зборах представників громадськості та самоврядування у виконуючого обов'язки Одеського градоначальника полковника В. І. Єсаулова був сконструйований новий революційний орган влади. Згідно вказівкам Тимчасового уряду, влада в Одесі перейшла до місцевого Одеського Комітету громадських організацій або Громадського комітету. Всі громадські та політичні організації міста направляли до Громадського комітету своїх представників [11, с. 21]. Міська дума, з початком революції мусіла поділитися з ним частиною повноважень, оскільки була цензовою, їй не довіряли.

За даними авторів краєзнавчих нарисів *«Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920»* в Громадський комітет входили представники міської думи (ліберальної частини), Союзу міст, Спільки земств, військово-промислового комітету, комітету по створенню ради робітничих депутатів, комітету румунського фронту, українського комітету, ради університету, товариства промисловців півдня Росії, а також представники місцевих організацій – кадети, есери, соціал-демократи (меншовики), бунд і т. д. Серед українських лідерів членами Громадського комітету стали І. Луценко та С. Шелухин.

Громадський комітет відправив голові ради міністрів кн. Г. Є. Львову телеграму з проханням про приїзд в Одесу комісара Тимчасового уряду, щоб

останній в свою чергу контролював процес політичного життя в Одесі. Окрім цього, були вимоги розпустити Одеське міське управління, назначити нові вибори в міську думу та затвердити повноваження Громадського комітету – як виконавчого органу одеського міського господарства.

За інформацією «Одесского листка» Одеська міська управа бажала віддати посаду Одеського міського голови члену міської управи П. С. Аркудинському [18]. Підтвердження цих даних знаходимо і в архівних справах. На засіданні 9 березня П. С. Аркудинський був обраний представником від одеського міського управління в громадський комітет міста Одеси [19]. Але у зв'язку з колишньою спільною діяльністю П. Аркудинського з Б. Пеліканом, Громадський комітет висловив недовіру діяльності Одеської міській думі і управі. Повинні були скласти свої повноваження П. Аркудинський, С. Глушкова-Поппандопуло, директор курортів А. Ушаков та інші члени міської управи [20].

11 березня 1917 р. на засіданні Громадського комітету новим тимчасовим міським головою був обраний представник від партії кадетів – М. В. Брайкевич, а його заступником призначено – В. М. Богуцького, представника партії меншовиків [21].

Міське управління приступило до рішення ряду важливих питань політичного та господарського характеру. За інформацією автора статті, надрукованої в одному з номерів газети, маємо відомості щодо тогочасних господарських проблем міста: серед негайних проблем міського господарства найбільш болючі питання – це відсутність коштів в міському бюджеті, проблеми з опаленням та з постачанням води. Першою постановою міської управи було рішення взяти в свої руки управління продовольчими справами, постачання населення продуктами першої необхідності – хлібом, м'ясом, вугіллям, дровами, керосином та ін. Раніше цим займалась організація «Осноп» але через неспроможність більше виконувати покладені на неї зобов'язання, її було усунуто від керування [22]. Було обрано міську продовольчу комісію з представників Громадського комітету, ради

робітничих депутатів, союзу міст, земського союзу, військово-промислового комітета, кооперативних організацій і т. д. Представниками Громадського комітету в продовольчу комісію вибрані гг. Кровопусков, Родзевич і Фрідман. Фінансові питання міста поручено вирішувати Л. Веліхову як знавцю міського господарства [23].

Вже на першому засіданні продовольчий комітет взявся до роботи. Президію комітету вирішено створити із голови і його заступника, двох помічників і секретаря. Склад комітету розділявся, згідно положенню на губернські, міські та волосні управи. Комітет мав право реквізиції навіть за межами градоначальства. Крім цього, щоб мати повну картину з усіх господарських питань було вирішено створити секції: хлібну (зерно, мука і хліб), цукорну, м'ясну, по заготовці овочів, паливно-статистичну (взуттєву і мануфактурну), по перевезенням (видачі нарядів) і контролюючу [24]. На засіданні 10 квітня було визначено, що в склад комітету входять 34 чоловіка. Засідання проходило щотижня по суботам і відкривалося при наявності 12 представників.

Серед негайних господарських потреб міській думі потрібно було вирішити: постачання зерна, закупка великої рогатої худоби та відкриття в Одесі цілої мережі міських лавок; паливо як мінеральне так і дров'яне, забезпечення міста керосином, дешевим взуттям тощо [25]. Поступово Одеса переходила на точний облік з продуктами. З 1 травня вводилися спеціальні картки на хліб [26].

На шпальтах видання знаходимо багато матеріалу про діяльність нового міського управління в галузі медицини. Член управи доктор С. С. Налбандов, в розпорядженні якого перебували всі лікарняні заклади, санаторії та курорти, розробив широку програму реформ. Було вирішено втілити в життя новий статут лікарняних закладів. В медичній раді надавалось право вирішального голосу представникам від сестер милосердя, фельдшерів, службовців контори і т. д. Розробляється план розширення лікарень, створення в Одесі спеціальної дитячої лікарні [27].

Заступник міського голови В. М. Богучський вводив в дію план широкої реорганізації міського санітарного нагляду. Одним з основних завдань котрого мав бути підйом санітарного стану лиманів та курортів на які покладалися надії в плані фінансового доходу для міста [28].

16 квітня 1917 р. «Вестник Временого Правительства» опублікував закон «Тимчасові правила про вибори в міські думи» [29]. Тимчасовий уряд покладав великі надії на вибори до органів місцевого самоврядування, бо вважав неможливим проведення кампанії до Установчих зборів з існуючими цензовими думами та земствами [14, с. 31]. Взагалі, інформацію пов'язану з виборами як в Установчі збори, так і в місцеві органи влади містить ледь не кожний номер «Одесского листка».

Згідно нового закону, вибори мали бути проведені не раніше 45 днів з моменту його публікації. Списки виборців мали бути складені і опубліковані протягом двох тижнів. Вперше жінки і чоловіки були зрівняні в виборчих правах, але при виповненні 20 літнього віку. Віковий ценз залишився єдиним, всі інші цензи (дворянський, майновий, торговий та податковий) – скасовувалися [30]. Планувалося, що вибори будуть проведені по виборчим спискам. В списки вносились всі, хто має своє місце проживання на час складення їх, а військовослужбовці голосують за місцем дислокації [29]. Згідно постанови Тимчасового уряду для Одеси число гласних міської думи визначено в кількості 120 осіб [31].

Міська дума ухвалила створити особливу виборчу комісію. Завдання її полягали в підготовці плану виборів та слідкуванням за правильним дотриманням законів. Одною з перших проблем, з якою зіткнулась комісія – складення списків виборців, для чого було намічено провести перепис населення, визначити таким чином віковий ценз [30].

Якщо в політичних питаннях міська дума діяла рішуче, роблячи перші кроки назустріч демократії, то з господарськими проблемами міське управління не справлялося. Скрутним було становище Одеси в фінансовому плані. Вирішувати фінансові справи міста, не раз доводилося і міському

голові М. Брайкевичу, і його заступникові. Вони клопотали перед Петроградом про надання грошової допомоги місту. Права вводити нові податки дума не мала, тому вона могла лиш переглянути тарифи – піднявши ціни за воду, збільшення оцінювального збору, збільшення податку з пустуючих ділянок тощо [32].

Серед потреб продовольчого характеру була проблема постачання населення предметами першої необхідної допомоги. Болючою темою залишалися питання щодо забезпечення міста м'ясом та іншими харчовими продуктами [33]. Вже спеціальною постановою для населення вводилася так звана «продовольча книга» з відривними талонами на отримання різних продуктів. Одна книга містила 30 талонів, строго один талон на день – протягом одного місяця. Книгу видавали «побудинкові організації», які допомагали міському управлінні в складенні точних списків мешканців та захищали їх від зловживань, наглядали за житловими умовами, здоров'ям дітей тощо. На чолі «побудинкових організацій» стояли спеціальні районні комітети, котрі в свою чергу входили в продовольчий комітет [34].

Одним з методів боротьби зі спекуляцією було рішення встановлювати на базарах великі дошки з плакатами з позначенням цін на продукти (тютюн, картоплю, молочні продукти, рибу, м'ясо, цукор, яйця) [35]. В боротьбі з безробіттям дума ухвалила постанову про створення регіонального «Центру зайнятості» в Одесі [36].

Багато проблем випало на долю міського управління в вирішенні питань щодо перевезення населення. Трамваї від перенавантаження часто виходили з ладу. Щоб зберегти трамваї від зношення та налагодити ситуацію на шляхах, міським управлінням було створено спеціальну трамвайну міліцію в завдання якої входило слідкування за не переповненням трамвайних вагонів [37].

Тим часом передвиборча компанія перебувала в самому розпалі. Констатуючи перебіг цих подій, в одному з номерів газети повідомлялося: «...партії мали власні виборчі програми, проводили широку агітаційну

пропаганду. Так, в партії більшовиків був лозунг «Ми требуем перемирья на всех фронтах!». А українські соціалісти так і не знайшли іншого методу агітації як надпис «Голосуйте за нас на злість буржуям!». Лозунг української партії сприймався натовпом досить життєрадісно, викликаючи на обличчі усмішку і приводячи публіку в хороший стан» [38].

Як відзначив редактор газети «Одесский листок», коментуючи вибори «...коли в Західній Європі контактують лиш великі політичні організації, то в Одесі ж картина як і раніше стара, характерна для російської нації, картина роздроблення на самі дрібні групи, часто не маючи під собою міцного фундаменту» [39].

В комісію з підготовки виборів входили міський голова М. В. Брайкевич, міський статистик А. С. Бориневич і представники ради робітничих і солдатських, офіцерських і селянських депутатів [40]. Щоб не порушувати Тимчасовий закон про вибори в міські думи, Громадський комітет остаточно призначив дату виборів на 6 серпня. Планувалося, що вибори будуть проводитися по дільницям, обладнаних в 56 місцях міста. Виборцям роздавали виборчі картки, де вказувалося їх місце голосування за приписною дільницею. Голосування буде проходити з 9 годин ранку до 21 год. вечора [41]. За розрахунком міської управи у виборах мали взяти участь 315 502 виборця [42].

Довгоочікувані вибори проходили з деякими конфліктними ситуаціями. Найбільше дісталось кадетам, яких прихильники есерів називали «буржуями» та розгромили декілька їх офісів. Значною активністю одесити не відзначилися, але як і планувалося, явка сягала 60 % для тих хто мав право голосу [43].

Зі значним відривом на виборах перемогли соціалісти революціонери, очолювані есером А. М. Михайловим. На них припало 65 місць в Одеській думі. За кадетів проголосувало 26 тис. одеситів (15 місць), за «єврейський блок» 23 тис. осіб, блок меншовиків і партії Бунд зібрав 13 тис. голосів, за

«український список №2» (УПСР і УСДРП) – тільки 7 тис. (5 місць). На одному з останніх місць опинилися більшовики – 4,5 тис. голосів [11, с. 33].

Підводячи підсумки виборів, М. Брайкевич відзначив, що в новій міській думі близько 80 нових гласних є представниками інтелігенції. Також, в думу потрапили дві жінки – одна проходить по списку №7 кадетів (на 3 місці), інша в списку №19 есерів (на 56 місці) [44].

Таким чином, газета «Одесский листок» є важливим джерелом з вивчення суспільно-політичного життя Одеси в період революції 1917 р. Видання на своїх шпальтах містить широку інформацію про тогочасні події в місті. Частота згадування про нове міське управління, Громадський комітет, продовольчі потреби міста, з'їзди, постанови, укази, оголошення, розпорядження, містить майже кожний номер газети. Шпальти газет рясніли інформацією про життя міста повідомляючи кожну подію, яка відбувається після революції.

З початком революції дума мусила поділитися своїми повноваженнями з громадським комітетом. Виконуючим обов'язки міського голови був обраний М. Брайкевич. Перші труднощі з якими зіткнулось міське управління під його керівництвом – відсутність коштів в міському бюджеті та забезпечення населення продуктами першої необхідності. Тому для вирішення господарських потреб міста, міська дума обрала продовольчу комісію, якій з великими труднощами вдавалося тримати ситуацію під контролем.

Найбільше інформації висвітлюється про хід підготовки до виборів в міську думу, та в Всеросійські Установчі збори. Відзначається, що дума активно проводила підготовку до нових демократичних виборів. Було зроблено перепис населення, складено виборчі списки, надруковано виборчі бюлетені та обладнано дільниці для голосування. Згідно нового закону право голосу мали всі жителі міста при виповненні 20 років. Зі значним відривом від своїх політичних опонентів перемогу на виборах здобули соціалісти революціонери, які в подальшому зайняли найвідповідальніші місця в новій міській управі.

Таким чином, нове тимчасове міське управління в межах своєї компетенції виконувало вказівки Тимчасового уряду, закладаючи фундамент демократичних основ, при цьому вирішуючи складні питання господарського життя міста до серпневих виборів 1917 року. А інформаційні можливості періодичного видання «Одесский листок» дають нам змогу дослідити діяльність Одеської міської думи за вказаний термін.

V. A. Bondar

ACTIVITY OF CITY COUNCIL OF ODESSA ON MARCH – AUGUST 1917 (ADAPTED FROM THE NEWSPAPER “ODESSA’S SHEET”)

The author studies the period in history of Odessa connected with the changes which happened after fall of czarist regime. He studies the period of reorganization of self-rule of Odessa in conditions of preparations for the democratic election. Most of the focus is on the local newspaper “Odessa’s sheet” as far as this periodical provided extensive coverage of political and economic processes, so it partly unfolds activity of City Council of Odessa in the stated period.

Key words: *City Council, Odessa, “Odessa’s sheet”, revolution.*

V. A. Bondar

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ В МАРТЕ - АВГУСТЕ 1917 (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»)

Автор исследует период в истории Одессы связан с изменениями, которые произошли после падения царизма. Изучается период реорганизации Одесского самоуправления в условиях подготовки к демократическим выборам. Главное внимание уделяется местной газете

«Одесский листок», поскольку это периодическое издание широко освещало как политические, так и хозяйственные процессы, поэтому частично раскрывает деятельность Одесской городской думы за указанный период.

Ключевые слова: городская дума, Одесса, «Одесский листок», революция.

Список використаної літератури та джерел

1. Суханов Н. Н. Записки о революции. В 3 т. Т. 1. Кн. 1-2. – М., – 1991.
2. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Терещенко Ю. І. – К., 1974. – 143 с.
3. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 264 с.; Герасименко Г. А. Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история, 1997, № 1, с. 60-76.
4. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – 376 с.
5. Холяев С.В. Три Февраля 1917 года // Вопросы истории. – 2003. – № 7. – С. 26-38.
6. Лавров В. М. Крестьянский парламент России: Всероссийские съезды крестьянских депутатов в 1917-1918 гг. – М., 1996. – 238 с.
7. Государственное управление и самоуправление в России. Очерки истории / Отв. ред. В. П. Семьянинов. – М., 1995. – 196 с.
8. Трилисский А. Организация советской власти на Одещине // Октябрь на Одещине. – Одесса, 1927. – С. 156-191.
9. Цвілюк С. А. Одеса революційна. Хроніка подій в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції (1917 – лютий 1920). – Одеса. – 1972. – 252 с.
10. Раковський М. Ю., Шкляев І. М. У революційні часи (1917-1920 рр.)//Історія Одеси. Кол. Монографія. – Одеса, 2002. – 560 с.

11. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914 –1920. – Одесса, 2008. – 336 с.
12. Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – Keln; Weimar; Wien: Bohlau, 2000. – 469 p.
13. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – 169 с.; Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. – Суми, 2012. – 384 с.; Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. – Одеса, 2011. – 586 с. (у співавторстві з О. Музичком, В. Хмарським, А. Мисечком, Т. Гончаруком); Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 80-91.
14. Бойко В. М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 29-38.
15. Дружкова. І. С. Одеська міська дума 1917 р.: Вибори та склад /І. С. Дружкова // Інтелігенція і влада . – 2004 . – Вип.3:сер.: Історія . – С. 23-35.
16. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект: Дис. канд. істор. наук; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2005. – 242 с.
17. Одесский листок. – 1917. – 5 марта.
18. Одесский листок. – 1917. – 9 марта.
19. Державний архів Одеської області,Ф.4. – Оп.1. – Спр.975. – Арк.1.
20. Державний архів Одеської області,Ф.4. – Оп.1. – Спр.973 . – Арк.4.
21. Одесский листок. – 1917. – 14 марта.
22. Одесский листок. – 1917. – 15 марта.
23. Одесский листок. – 1917. – 24 марта
24. Одесский листок. – 1917. – 29 марта.

25. Одесский листок. – 1917. – 30 марта.
26. Одесский листок. – 1917. – 11 апреля.
27. Одесский листок. – 1917. – 5 апреля.
28. Одесский листок. – 1917. – 9 апреля.
29. Одесский листок. – 1917. – 20 апреля.
30. Одесский листок. – 1917. – 23 апреля.
31. Одесский листок. – 1917. – 9 мая.
32. Одесский листок. – 1917. – 11 июня.
33. Одесский листок. – 1917. – 13 июня.
34. Одесский листок. – 1917. – 14 июня.
35. Одесский листок. – 1917. – 23 июня.
36. Одесский листок. – 1917. – 3 мая.
37. Одесский листок. – 1917. – 17 июня.
38. Одесский листок. – 1917. – 6 августа.
39. Одесский листок. – 1917. – 28 июля.
40. Одесский листок. – 1917. – 19 июля.
41. Одесский листок. – 1917. – 26 июля.
42. Одесский листок. – 1917. – 1 августа.
43. Одесский листок. – 1917. – 8 августа.
44. Одесский листок. – 1917. – 10 августа.